

TÜRK ATASÖZLERİNDE GEÇEN DEYİMLER

Locutions qui se trouvent dans les proverbes turcs

Dr. Ahmet Turan SİNAN*

Deyimler ve atasözleri kalıplaşmış anlatımlardır. Türkçede bu iki söz kalıbının birbirleriyle karıştırıldığı çok görülür. Bunun sebebi de bu iki söz kalıbının temellerinin atalar tarafından atılmış olması ve dilin ihtiyaç duyduğu anda baş vurduğu hazır söz kalıpları oluşudur.

Gerçek anlamından az çok farklı bir anlam taşıyan, en az iki kelimedenden kurulmuş, çekici bir anlatıma sahip kalıplaşmış söz, kelime topluluğu olarak tanımlanabilecek deyimler bir dilde önemli yer tutarlar. Uzun gözlem ve tecrübenin ürünü olan atasözleri ise; bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik, hüküm anlatan dil birlikleridir. Bazen ahlâkî bir öğüt verir bazen de bir geleneğe işaret eder, bir inancı anlatırlar. Deyimler ve atasözleri arasında çok sıkı bir münasebet vardır.

Göktürk devri öncesinden beri Türkçede yaşayan atasözleri ve deyimler uzun süre **sav, mesel, durûb-i emsâl, darbı mesel, tabir** kelimeleri ile adlandırılmıştır. (Elçin 1986: 332-341) Atasözleri; kalıplaşmış, güzel, öğretici sözler olarak kabul edilir. (Gülensoy 1974 :93) Bir çok kimse deyim ve atasözlerini bir-

birine karıştırmıştır. Kendi başlarına kullanılmayan daha çok cümle içerisinde anlatılmak istenen fikre destek vermek amacıyla kullanılan atasözleri, binlerce yıllık geçmişten süzülerek gelen kısa, kesin ve çoğu kere kuru söz kalıplarıdır. Şiir, masal, tekerleme, bilmece ve deyimlerden farklı olarak; renklilik, çok anlamlılık, kaypaklık ve kelime cambazlıkları gibi anlatım ve üslup oyunlarından uzaktır. (Boratav 1969:129-130)

Şükrü Elçin ise, atasözleri için şöyle demektedir :”Belli bir dil, kültür, mantık, tecrübe, zevk ve muhâkeme seviyesinde meydana gelen bu edebiyat mahsullerinin ilk örnekleri umumiyetle manzumdur. Türk düşüncesinde aynı cümle veya mısradaki kelime tekrarlarından gelen tenâzur, mânâ aykırılıklarından doğan tezât ve umumî ses unsurlarını teşkil eden vezin ve kafiye, bu manzumeleri ve geleneğini zamanımıza kadar getirmiştir.” (Elçin: 339) Elçin, atasözlerinin nazım, nesir her iki şekilde de eski tecrübeleri “tam bir fikir” kompozisyonu içinde; teşbih, mecâz, kinâye, tezât gibi sanatların kudretinden yararlanarak süslü, kapalı veya açık anlattıkları görülmektedir. Edebî sanatlar, atasözlerinin gücünü artırır, hâfızada yer etmesini

* Fırat Üniversitesi Türk Dili Okutmanı- ELAZIĞ.

sağlarlar: “Ağaç yaş iken eğilir”de isti-âre; “Mum dibine ışık vermez”de mecâz; “Can boğazdan gelir”de kinâye; “Güvenme varlığa, düşersin darlığa”da tezat; “Üzüm üzüme baka baka kararır” ‘ da hüsni-tâlil, “Atta karın, yiğitte burun”da seci; “Kaynayan kazan kapak tutmaz”da alliterasyon hususiyeti gösterirler. (Elçin : 341) Şükrü Elçin, atasözlerinin bir kısmının geniş zamanlı **“Damlaya damlaya göl olur”**, bir kısmının da emir kip- li **“Ayağını yorganına göre uzat”** oldu- ğunu, bu iki çekimin birlikte yer aldığı örneklerin de **“Sakla samanı, gelir za- manı”** mevcudiyetini belirtir. Elçin’e gö- re olumsuz geniş zamanda kurulan de- yimlerin yanında geniş zamanın ikinci şahsı ilâve gereklilik kipi ile kurulmuş olanlar da mevcuttur. Gereklilik veya fi- lilsiz kurulanların temelinde ise gene ge- niş zaman mevcuttur: **“Ateş olmayan yerde duman tütmez”**, **“Ne ekersen onu biçersin”**, **“Az veren candan çok veren maldan verir”**.

Pertev Naili Boratav, atasözlerini; asıl atasözleri ve atalarsözü değerinde deyimler diye ikiye ayırır. Boratav’a göre asıl atasözlerinin anlamlarına bir öğüt, bir davranış kuralı ya da bilgelik bir yar- gı yüklenmiştir. Bu tür atasözlerinin ilk bölümü bir yargıyı anlatan veya bir göz- lemi dile getiren Halk edebiyatı ürünü- dürler : **“Kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar”**, **“Taşıma su ile de ğir- men dönmez”** örneklerinde olduğu gibi. (Boratav : 130-131) Asıl atasözlerinin bir bölümü de bir öğüt, akıl verme, yasakla- ma anlatırlar : **“Gözün ile gördüğünü elin ile ört”**. Boratav’a göre atasözleri-

nin ölçülü ve kafiyeli oluşu bir şiirden kopmuş izlenimi verirken, birçoğunda en eski Türk şiirinin nazım özellikleri olan iç ve baş kafiye bulunmaktadır : **“İvecek kancık, gözsüz incik doğu- rur”**, **“Yaz var kış var, ıvecek ne iş var”**, **“Baş olan boş olmaz”**; **“Baz baz- la kaz kazla, kel tavuk topal horoz- la”**. Boratav, deyimleri de günlük konu- şma dilinde kullanılmakta olan hazır söz kalıpları durumundaki beylik deyimler ve atasözü değerindeki deyimler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Burada **karnı burnunda** deyimini beylik deyim sayar- ken; **iki ayağını bir pabuca sokmak, tut kelin perçeminden, dut yemiş bülbüle dönmek** deyimlerini atasözü değerindeki deyimlere örnek olarak ver- mektedir. (Boratav : 132-133)

Anlaşılan o ki, kimi atasözleri de- yimlerden, kimi deyimler ise atasözle- rinden kaynaklanmaktadır. Bunların ta- mamını ortaya çıkarmak mümkün de ğil- se de eldeki örneklerden bir sonuca var- mak mümkündür. Mesela :

Diş göstermek deyimini **“İsıra- cak it dişini göstermez”** atasözünde, **et tırnaktan ayrılmak** deyimini **“Et tırnak arasına girilmez”** atasözünde, **etek öpmek, el etek öpmek** deyimleri **“Etek öpmekle ağız aşınmaz”** atasö- zünde işlevini anlam genişlemesiyle sür- dürmektedir.

Ektiğini biçmek deyimini **“Ne ekersen onu biçersin”** atasözünden kısaltmadır. **Gözden irak olmak** deyimini **“Gözden irak olan gönülden de irak olur”** atasözünde yaşamaktadır. **Hasta- ya karpuz (çorba, kar) sormak** deyi-

mi, hastaya karpuz (çorba, kar) **sorulmaz, sorulur mu?** veya **“Hastaya döşek (yatak) sorulmaz”** biçiminde atasözü olarak kullanılmaktadır.

Kanı kanla yıkamak deyimi **“Kanı kanla yumazlar, kanı su ile yuyarlar”** atasözünde yaşamaktadır. Yıkamak anlamına gelen **yumak** fiili yıkamak fiili ile yer değiştirmiştir. Yıkamak, temizlemek anlamına gelen **yumak-yuymak** kelimesi, deyimden atasözünden çıktığını da gösteren bir belirti olarak kabul edilebilir.

Kalıp kıyafet (kalıbı kıyafeti) yerinde olmak deyimi **“Kalıp kıyafetle adam adam olmaz” (Kürk ile börk ile adam olunmaz)** atasözü ile ilgilidir. Buradaki deyim ve atasözü yapı bakımından incelendiğinde atasözünün eski biçiminde **kürk ile börk** kelimelerinin daha sonraki dönemlerde **kalıp kıyafet** sözleriyle yer değiştirmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca **adam olunmaz** ifadesi de yüklem olarak olumsuz yargı anlatıyor. Atasözündeki ‘ile’ bağlacının ekleşerek kullanılması da bunu doğruluyor. Anlam olarak dış görünüşün vurgulandığı bu atasözündeki kalıp kıyafet ifadesi bir deyimden de kaynağını oluşturuyor.

Kılıç kuşanmak deyimi **“At binenin kılıç kuşananındır”**, **Kırağı çalmak** deyimi **“Acı patlıcanı kırağı çalmaz”** atasözünde yaşamaktadır.

Malını it, bağrını bit yer (ekmeğini it yer, yakasını bit) deyimi **“Bekârın parasını it yer, yakasını bit”** atasözünden kaynaklanmaktadır.

Kafasını ezmek deyimi **“Yılanın kafası (başı) küçükken ezilir”** atasözünden gelmektedir.

Ayağını yorganına göre uzatmak deyimi **uzat** emir kipiyle atasözü hükmündedir.

Papaza kızıp oruç yemek deyimi çekimli olarak düşünüldüğünde **“Papaza kızıp oruç yenmez”** şeklinde yargı bildiren bir atasözüdür.

Tuz ekmek hakkı deyimi **“Tuz ekmek bilmezden it yeğdür”** atasözünde de geçmektedir.

Türkçe deyimlerden 93 tanesi aşağıdaki atasözleri içinde yer almaktadır.

Acı patlıcanı kırağı çalmaz.

Aç gezmekten, tok ölmek yeğdir.

Adam kıtlığında keçiye Abdurrahman Çelebi derler

Adamın **adı** çıkacağına canı çıksın.

Ağrısız baş mezarda gerek.

Ağrısız baş minder istemez.

Ah alan olmaz.

Akçesi ucuz olanın kendisi kıymetli olur.

Akıllı düşman **akılsız dosttan** yeğdir.

Akla gelmeyen (gelen) **baş** gelir.

Aksak eşekle yüksek dağa çıkılmaz.

Akşam pazarı sabaha yöndür.

Al giyen almır.

Alacağım olsun da ala kargada olsun.

Alıcı kuşun ömrü az olur.

Arı **bal** alacak **çiçeği** bilir.

Aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz
Azıcık aşım **ağrısız başım**.

Bağa bak üzüm olsun, yemeye **yüzün** olsun.

Bal tutan **parmağını** yalar.

Balta değmedik ağaç olmaz.

Baş başa vermeyince taş yerinden kalkmaz.

Baş eğmek ile baş ağrılmaz.

Baş sallamakla kavuk eskimez.

Başa gelen çekilir.

Başa gelen mala gelsin.

Başa gelmeyince bilinmez.

Başa yazılan gelir.

Bir çiçekle **yaz olmaz/** gelmez.

Bir dirhem et bin ayıp örter.

Bir koltuğa iki karpuz sığmaz

Bir okla iki kuş vurulmaz.

Bir taşla iki kuş vurulmaz.

Borç yiyen **kesesinden yer.**

Boş lâkırdı **karın doyurmaz.**

Büyük lokma ye, büyük söz söyleme.

Can çıkar huy çıkmaz.

Çabuk parlayan çabuk söner.

Çatal kazık yere çakılmaz.

Çaya varmadan çemrenme.

Dağ dağ üstüne olur, ev ev üstüne olmaz.

Dağ dağa kavuşmaz, **insan insana kavuşur.**

Daldan bükme değil **kökten sürme** olmalı.

Daldan bükme olmamalı, **kökten sürme** olmalı.

Damgalı eşiği herkes tanır.

Dikensiz gül olmaz.

Doğru söyleyeni **dokuz köyden kovarlar.**

Donsuzun **aklından** iki metre bez geçer.

Eceli gelen it cami duvarına işer.

Eceli gelen köpek cami duvarına siyer (işer).

Eğri oturup doğru konuşalım.

El **ağına bakan** aç kalır.

El öpmekle **ağız aşınmaz.**

Erenlerin **sağı solu** olmaz.

Eşeğe cilve yap demişler, çifte atmış.

Et tırnak arasına girilmez.

Garibin yiğidin **dili kısa boynu eğri** olur.

Gözden ırak olan **gönülden de ırak** olur.

Hatır için çığ tavuk yenir.

Hazıra **dağlar dayanmaz.**

Isıracak it **dişini göstermez.**

İnsan alacası içten hayvan alacası dıştan.

İş bilenin kılıç kuşananın.

İşten artmaz, **dişten artar.**

Kanı kanla yumazlar, kanı su ile yuyarlar..

Kara gün dostu az olur.

Kara gün dostu güç olur.

Kara gün dostu olmaz.

Kara haber tez duyulur.

Karanlıkta pilâv yiyenin sırrını Mevlâ bilir.

Keskin sirke küpüne zarar verir.

Keskin zekâ keramete kıç attırır.

Kılıç **knını kesmez.**

Kılıç yarası onar, **dil yarası** onmaz.

Koç yiğit kurban içindir.

Kör ölür **badem gözlü** olur.

Kuru lâf karın doyurmaz.

Mal **canın yongasıdır.**

Mart dokuzunda çıra yak, bağ bu da.

Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.

Minareyi çalan kılıfını hazırlar.

Soydur çeker, huydur geçer.

Sürüden ayrılan koyunu/ kuzuyu kurt kapar.

Sütten ağzı yanan yoğurdu üfle- rek yer.

Taş yerinde ağırdır.

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.

Tekkeyi bekleyen çorbayı içer.

Unmadık hacıyı deve üstünde yı- lan sokar.

Uyuyan yılanın **kuyruğuna bas-** ma.

Varlıkta darlık olmaz.

Yaralı kuşa kurşun sıkılmaz.

Yazın **başı pişenin** kışın aşı pişer.

Zırva **tevil götürmez**.

Yukarıdaki birçok örnekte de görüldüğü gibi deyimler atasözlerinin; başında, ortasında veya sonunda yer alabilmektedir. Bazı örneklerde deyim oluşturan kelimeler arasına başka kelimeler girdiği görülmektedir. Bazen atasözünün kuruluşunda deyimden faydalanılır. Bir kısım atasözleri çeşitli kip ekleriyle deyim olarak kullanılmaktadır. Bazı atasözlerinin ise farklı kip ekleriyle deyim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneklerin bir bölümünde ise, o deyim içinde bulunduğu atasözüne telmih yapılmakta ve atasözünün anlattığı yargının gücünden yararlanılmaktadır. Bu iki kalıp ifadeden hangisinin ilk defa oluş-

tuğunu tespit etmek zorsa ise de tarihî metinlerin taranması sonucunda ortaya bir fikir çıkacaktır kanaatindeyiz

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım. **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-1/ Atasözleri Sözlüğü**, TDK Yay., 4. baskı, Ankara 1984.

Aksoy, Ömer Asım. **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-2/ Deyimler Sözlüğü**, TDK Yay., 4. baskı, Ankara 1984.

Boratav, Pertev Naili. **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yay., Birinci baskı, İstanbul 1969, s.129-130.

Burdurlu, İbrahim Zeki. "Atasözlerimizin Cümle Yapısı", **Türk Dili**, 1967, C.XVI, S.187-188, s.508-513, 629-634.

Elçin, Şükrü. **Halk Edebiyatına Giriş**, KB Yay., 2.baskı, Ankara 1986, 332-341;

Gözler, H.Fethi. "Türk Atasözleri Üzerinde Bir Araştırma", **II.Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.II., Halk Edebiyatı**, KB Yay., Ankara 1982, s.182.

Gözler, H.Fethi. **Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1983.

Gülensoy, Tuncer. "Türk Dünyası Atasözlerinin Anlam Yönünden Benzerlikleri Üzerine Notlar", **TFAY-Belleten 1974**, Ankara 1975, s.93.

Mahmut, Nedret. "Fıkra (Anekdotik) Atasözlerinin Özellikleri", **I.Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri II.Cilt Halk Edebiyatı**, KB Yay., Ankara 1976, s.173.

Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 1988.

Ülkütaşır, M.Şakir."Türk Atasözlerinin Menşee ve Mahiyeti", **TFA**, C.7, S.158, İstanbul 1962, s. 2839-2842.